

Եյլու
7.1882

Ա Զ Ս Ա Կ Ա Ւ Տ Ւ Տ Ո Ւ Տ Ո Ւ Տ

Օգոստ 1882

ԿԱՄԱԿՈՐԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ

Յանձնագիր Հայոց զորակական

Արտապուած «Ա. Բեկ»-ից

Համարակիչ Ա. Թումանեան.

Գիւ է 15 կող.

891.99

Կ - 75

Ե дневника добровольца.

Б А К У

Типографія „Трудъ“ С. Г. Берладиръ и Ко

1915

Հ Արմ.
2-28432

Ա. Զ. Ս-կ Շ ՈՒ Կ Ւ Կ

12 MAR 2011
12/1889

891.99

Վ-75

809

ԿԱՄԱԿՈՐԻ

ՅՈՒՇՈՏԵՏԻՑ

Արտապուած «Ա. Բ Ե Խ»-ից

Հրատարակիչ Ա. ԹուՄՈՆԵԱՆՑ.

Изъ дневника добровольца.

ՀԿ. № 40591

БАКУ

Типографія „Трудъ“ С. Г. Берладиръ и К°
1915

2 .08. 2013

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երես.

1. Օ'ն, զենքերդ առ.	3
2. Եղբայրներ.	5
3. Ընդհատուած հարսանիք.	7
4. Հարեւաններ	10
5. Հայրենիքի համար.	15
6. Ծննդեալպան	23

Օ՞Ն, ԶԵՆԳԵՐԴ ԱՌ...

Մեռան երկնքում աստղունքը գոհար.
Տնքում է, անքում մթնումը անծէր
Խելագար մի ծեր,
Այնպէս վշտահար.
Օ՛, իմ հաղարներ, իմ ծաղկունք անսէր,
Ենցօղ, անժաղար:

Թախուծոս մի մրմունջ ձորակում սառած. |||
Ո՞վ է մորմոքում հեռուից սրտմաշուր,
Աղօթք, թէ սե-սուդ.
Ո՞ղջ է, թէ մեռած.
Լոիր, իմ փոքրիկ, ոճիր է շշուկ,—
Անցնում են, կամաց...

Հոծ ստուերներում համր կարաւան,
Մերկ ու ցաւատանջ անցնում է անվերջ,
Բուք ու ձիւնի մէջ
Լուս, շարան-շարան.
Թարմ փոսը ծածկեց զանգերի մի շեղջ,—
Ճամբորդի կայան:

Ո՞ւյ, ո՞ւյ... հեկեկում մահագուժ հողմը,
Մի սե ուրսուական մանգաղը ձեռքին,
Հնձում է կրկին
Օ՛, ամին կողմը.

Կարմիր է ցանել ճերմակ վերելքին,
Մալտի պէս քուրմը:

Անվար դաշտերում՝ ժանիգուած գութան,
Ճշն խրճիթներում ծուլսը թանձբածալ.

Էն տեղից անցալ
Իմ հերոս անցմրդ, գէպի գողգոթ մնի,
Առա, շահուար
Մարդակեր Յուղան...

Ահա, երգում են ուժգին ու խոպոս,
Չուծ նայուածքներ կարմիր խաւարում,
Վեր, վեր են նայում.
Իմ կարիճ անցնրդ
Տես, մի շշուկ կայ բոսոր-կամարում,
Ահեղ ու գթոս:

Սուրաց ու տնցաւ մըրիկը խելառ,
Խլեց ու տարաւ վարդը մայիսի
Եւ քողի հարսի,
Ժայիտները վաս...
Սլրիր աչքերդ, ժամը չև լացի.
Օ՞հ, զինքերդ առ...

Ե Ղ Բ Ա Յ Ր Ն Ե Ր Ը

Վերջալոյսի աղօտ սառւերները իջան համատարած ճերմակի վրայ: Գնդակների կարկուտ-տարափը հետզհետէ մեղմանալ սկսեց, մի քանի ցանցառ սուլոցներից վերջ՝ Մ-ի լեռը մեռաւ, —անշնուկ, ու յոգնած...

— Հինգ հոգի հետո՝ թշնամու զիբքերը լրաեսելու, մնացածները զիբքերում, մինչև մեր վերադարձը, —կարգադրեց մեր քսանհինգապետը:

Նապաստակների պէս, չորս ոտքերով սկսեցինք սողալ, չէ որ գաւաճան ձիւնը կարսղ էր մատնել մեր մտադրութիւնները զարանակալ թշնամուն: Սասափի ցուրաը, մի քանի զիշերների անքնութիւնը, երկու օրուայ բազցը մի կերպ աշխատում էինք մոռացութեան առաջ, երակելով ապագայի փայտուն անակրնեալարները... Առ, զինուարը, հայշկամաւսը կրասնի տմեն զրկանքները, կրասնի նոյնիսկ հպարտութեամբ, միայն թէ...

— Գիտեն, ես տիկ հանել լաւ զիտեմ, —ասաց ընկերներիցս մէկը. — ես Տաճկաստանում այդ գործով էի պարապում:

— Ցետայ, ինչ, —հարցը ես, զարմացած, թէ ի՞նչ կապ կարսղ է ունենալ այդ տարօդինակ արհեստը թշնամուն լրտեսելու գործին հետ:

— Զամանս կորցրի, երգուել եմ Սագայէլի կոտոշնեռի վրայ, հէնց առաջին պատահած թուրքի մորթիցը մի աղուռիկ ըրի տիկ հանել:

Խումբը յանկարծ կանգ ասաւ, մեղանից երկու քայլ հեռու մի ինչ որ ու կոյտ էր տեսնեսում: Մօտեցանք զգուշութեամբ. մի թուրք զինուոր էր նա՝ վիրաւորուած և ուշաթափ:

— Սուր, պիր տամլա սուր, —մրմնջում էր նա աչքերը կիսափակ:

Ի՞նչ, ջմւը, հա՞ ջմւը, կուզես, անօրէն, իսկ ես ուխտի եմ եկել ջրիս տիկը պատրաստելու, —ասաց թուրքերէն ընկերս և գաշոյնը մերկացուց:

— Ընկերներ, լինենք անգութ մեր թշնամիների դէմ,
այն, բայց այս թոյլ է արդէն, նման մի անատամ գայլի,—ասաց
քսանհինգապեալ, և վեր բարձրացնելով վիրատը օրորուող
գլուխը՝ իր ջրամանը նրա փակ շրթունքներին մօտեցրեց:

— Եթէ մենք լնկած լինէինք այս անօրէնների ձեռքը,
կըտեսնէիք, թէ ինչ տեսակի ջուր կըտային մեզ,—բողոքեց
բարձրածայն մեղանից մէկը:

Վիրաւորը յանկարծ տշքերը բացեց, մի մեզմ ժայիտ ան-
ցաւ գունատ դէմքի վրայով.

— Հայ էք, հա, ես ալ, ես ալ...

Տեղի ու տեղը քար կտրեցինք, ապշած միմեանց էինք
նայում:

Տիկ հանող լնկերս յանկարծ ինձ ուժգին հըելով՝ վիրա-
ւորի վրայ ընկաւ ճշլով.

— Եղրայրս, եղրայրս, պա, ստ Սարգիսն է, իմ եղրայրը,
Սագիս, աես, ինձ չեմ ճանաչում, ես քո եղբայրն եմ է:

Վիրաւորը իր տարտամ նայուածքը մի քանի բապէ սեե-
սեց իրեն սեղմողի վրայ, մի զարմացտկան խոպսա ձայն զուրս
եկաւ նրա ցամքած կոկորդից, ամբողջ ուժը հաւաքեց և թերը
երկարելով ընկաւ եկրօր վիրկր...

— Եղրայր, ե... ե... դրայր... ձակտաղիր....

— Այս քիչ էր մնացել, որ եղրօրս մորթիցը չըր տիկ
հանէի:

Երտառուում էինք:

Փաթթաթեցելք վերքերը, երկու հոգի վերցրէք նրան
դէպի գիրքերը, իսկ երեքը՝ ինձ հետ դէպի պարտականութիւ-
նը,—գոռաց քսանհինգապեալ, արտասունքը սրբելով:

Խաւար, խաւար գիշեր էր....:

ԸՆԴՀԱՌՈՒՄ ՀԱՐՍՍ.ՆԻՔԸ

Կէս ժամ էր արդէն, որ Կ... թրբարնակ գիւղումն էինք:
Մի քանի ծերունիներից և չորս հատ զուրս մնացած յիւ-
վանդ էշերից ի զատ, ոչինչ և ոչ կար այնտեղ: Խումբը տաս-
նեակների բաժանուած՝ ցրուեց խրճիթներում հանգստանալու:
Մեր տասնեակն էլ իջևաննեց մօլլա Սուլյամանի տանը: Տան աէրը
մի վաթսունանոց փաթթոցաւոր, կեղծ աւոր ժպիտը երեսին՝ մեզ
բարի գալւաստ մալթելէն վերջ, պալիսերիկը վառեց ու հեռացաւ:
Ամենէն աւաշ սկսեցինք մեր հրացանները մաքրել. պատերազ-
մի գաշաւում գա զինուորի ամենազիլաւոր պարտականութիւնն
է,—միշտ մաքուր ու պատրաստ պահել հրացանը:

Մկօն էլ նախ յեսաքարի վրայ խնամքով սրեց իր հին ու
մաշուած դաշոյնը, ապա սկսեց մեր օրինակին հետեւ:

Մի հսկայ տղամարդ էր Մկօն՝ հէքեաթներում տւանդ-
ուած պարթե-Գոլիտաթի հասակով: Նրա մելամազնուու և լուրջ
զիմագիծը, կապայտ մեծ-մեծ աշքերը, մինչեւ ականջները հա-
սած չէկ ու երկար պեսերը և արծուի փառայեղ բիթը ինձ
յիշեցնում էին մեր չայկ նահապեակն կամ Տիգրան Մեծին՝ իր
երեսուն երկու տարեկան հասակում:

Ծնուած Բառենի. Ֆ... գիւղում, քսաներկու տարեկան
հասակում նշանուել էր իր գիւղի ամենասիրուն աղջկան հետ:
Պսակուելէն երկու օր առաջ անծանօթ թուրքեր խումել էին
գիւղը, տաք և յուսահատական կաւում վիրաւորել էին նրան և
վիախցրել իր սիրած աղջկան: Այն օրից՝ թողած վէրան օճախը,
բարեկամն ու գիւղը՝ թափառել էր գիւղից-գիւղ՝ զանելու նրանց
հետքը, բայց ի զուրք: Քանի՛-քանի՛ հոգիների ուղարկել էր
հիւբիների և գէրիների աշխարհը—ճիշտ թիւր չգիտէր, միայն
երբ տեսնում էր մի թուրք իր առջելը կանգնած, ձեռքը բնալ-
գաբար տանում էր դէպի գաշոյնը:

Ամենիս էլ ծանօթ էինք Մկօնի պատմութեանը, և մեղա-
նից մի մէկ չանէք մի այլպիսի պատմութիւն. հօր կամ մօր,

Քլոջ և նշանածի, հարեանի ու հայրենիքի անարդւած պատիւը
իւսաքանչիւրին քաշել, համախմբել էր մի տեղ, մի գործի
շուրջը:

— Գիտե՞ս, պարո՞ն տասնապետ, թէ ում համար սրիցի
էս գաշոյնը. միայն թէ մի տեղ, մի գիւղում գտնելի նրան, եթէ
սատկած չէ զեռ. տասը տարի է, էլք... սիրառ էրուած է, էր-
ուած...—տասց Մկօն և գաշոյնը պատեանի մէջ դնելով՝ մի խոր
հոգոց հանեց:

Յիմնապետը ներս մտաւ և կտրգալրեց անյապաղ խու-
զարկութիւն սկսել, աներում պահուած զէնքեր գտնելու
յոյսով:

Սկսեցինք մեր իջեանած տնից:

— Մօլլա էքինտի, մօսին, մավզէր, տարճանակ...

— Վալմհ, սիլմհ, չունիմ, չաւնչ, կեանքում էղպէս
բաներ չեմ տեսել. գնառուցէք. եթէ գտաք՝ ինչ որ ուզում էք
անել ինձ արէք:

Մահաք մարտիք. աջ կողմը տախտակից շինուած ցորենի
տմբարը, յետոյ յարդի մի մեծ կոյտ ամբողջապէս բանել էր
տարածութիւնը:

Մկօն մօտեցաւ յարդի կոյտին և սկսեց իր գաշոյնավ քըս-
քըել յարդը. մենք էլ նրա օրինակին հետեւլով՝ ձեռքով մի
կողմ էինք անում անդադար:

— Ամմանն, ույ, ույ...

Յարդի միջից մի գլուխ դուրս ցցուեց. բերանից և զյոգ
աշքերից արին էր հոսում. նա կարգին զինուած թքքական մի
զինուոր էր, որ իրենց բանակի նահանջից ետ մնալով՝ թագ-
նուել էր այնուեղ, և Մկօն գաշոյնը անդադակցաբար հանել էր
նրա զյոգ աշքերը:

— Ամման, օֆ կէօզում...

Մօլլան ներս ընկաւ շնչակտուր, վիրաւորին գրկելով՝ սկսեց
արտասուել ու ճշալ.

— Իբրահիմ, զաւակս, անաստուածներ, զաւակս էր, է...

— Իբրահիմ, բացականչեց Մկօն, և էլ հենց իբրահիմներն
եմ որոնում, չէ՞ որ նա էլ այնպէս էր կտչւում. շտապով
մօտեցաւ վիրաւորին, մի բովէ ուշաղբութեամբ քննեց դէմքը
և յանկարծ մի քանի քայլ յետ-յետ գնալով՝ գոչեց.

— Նա է, հենց նա է, էն իժը, նրա զեմքը լաւ ևմ ճա-
նաչում, ինչպէս տասը տարի առաջ...

Աջ անկիւնից մի զդրգոց լսուեց, ամբարի կափարիչը բար-
ձրացաւ, մի կին գուրս պրծնելով՝ գէտի մեղ վազեց.

— Մկօն ջան, Մկօն...

— Ի՞նչ, ով, ի՞նչ, զու, Սօնա, ոչ, ոչ, հա, հա, այ իմ
տուած մատանին, նշանի մատանին... տասը տարի առաջ...

Բոլորս էլ անշարժ՝ նայում էինք զյոգին. մեզ թւում էր,
որ մոգական պատկերների առջեն ենք գտնւում:

Իբրահիմը ցափց անքում էր: Մօլլան ծունկի իջաւ.

— Զաւնչ, ոտքդ համբուրիմ, մի սպանէք զաւակիս.—
աղաչում էր նա:

— Վեր կաց, ծերուկ տւագակ, չէ, չեմ սպանի նրան.
Նա պիսի կինդանի մնայ այնպէս, կմլլ, միշա զրկուած լոյ-
սից, միշտ խաւարի մէջ. այգպէս կամեցաւ իմ գաշոյնը և այդ-
պէս էլ պէտք է լինէր.—առաց Մկօն ու հանելով աջ գրպանից
մի վիրակապ՝ խնամքով փաթաթեց վիրաւորի դէմքը:

— Կնանք, Սօնա, գնանք, ընկերներ, հարսանիքիս պատ-
րաստութիւնը ահսնելու,—ընդհատուած հարսանիքիս պատրաս-
տութիւնը. իսկ մօլլան ու իր սրպին կը լինեն հարսանիքիս
ամենաթանկագին հիւրերը...

Դուրսը, ճերմակ ձինի վրայ շողում էին լուսնի աղա-
մանդ ճառագայթները... Կէս դիշեր էր...:

Հ Ա Ր Ե Խ Ա Ն Ն Ե Բ Ք Ը

I

Երկը օր շարունակ գիշեր ու ցերեկ սարի գլխին, հիւսիւ-
սային արջերի նման բար ու ձիւնի մէջ՝ որս բռնիլով էինք
զբաղուած։ Հինգ հարիւր հոգի էինք և կատամ էինք հաղարների
զէմ։ Նրանք լաւ էին իմանում մեր թուի փոքրութիւնը, բայց
և այնպէս չէին յամարձակում իրենց տամուր դիրքերից դուրս
գալ՝ մեղ վրայ հարձակուելու, սրովհեան նրանք փոքրութիւնը
պահին «գեալուր» հայու արձակած գնդակի անսխալականու-
թիւնը։

Երլուղի օրուայ արշալոյսին՝ մեր փամփուշակախները գաղաքուել սկսեցին։ Ռազմամթերքը յետ էր մնացել, իսկ առանց փամփուշաբ կռուելն անհնարին էր. պէտք էր անխռոսափելի մահուան միայն սպասել։

— Պահեցէք ամենավերջին փամփուշտը ձեզ համար, մեղ ամօթ է կենդանի թշնամու ձեռքն ընկնել, պատուիրել էր հրամանաւար Ա-ր:

Մեր բախտից մեզ չվիճակուեց կատարել հրամանատարի պատուէրը: Յանկարծ մառախուզը իջաւ, կապարի պէս լցրեց ամբողջ տարածութիւնը, իր գորշ պատանքին մէջ պարարելով սար ու ձոր և թշնամու դիրքերը: Այլիս չը լուսում գնդակների բազմանչիւն սուլցը և ոչ էլ թնդանօթների փայտագ որսաը. ասիս մի հսկայ և ուժեղ ձեռք խնդիր ամեն ձայն, ամեն շնոր:

— Պէսի յիտ, լուսից հարիսրապետի ձայնի:

Զկուշած եամբ ու շոնչ բռնած՝ իջանք բլարներից դէպի ձորին ու բռնեցինք մօտակայ թքքարնակ և... զիւղի ճանապարհը, այնակայ հանգստանալու համար:

Գիւղը հասնելիս՝ մեր առաջին զոլծն եղաւ ճշակը մեր ընկերների թիւ:

Հորս սպանուած և Խօթը թեթի վիլաւորներ ունէինք

Երեք օրուայ անհաւասար կռուի ամբողջ ընթացքում, սակայն գրանցից զատ կորցրել էինք երրորդ հարիւրակի հինգերորդ տասնամյակ Կալվոլին. վերջին օրը, արշալուսին ոչ մի ընկեր նրան չէր տեսել. Արդիօք գերի՞ էր ընկել, թէ նրա դիակը մնաց սարում, և ուզ... մտածում էինք բալոր:

I

Կարօն ուզում էր ճակատից խփել այն ճերմակ ձիաւորին,
որ մի քանի հարիւր քայլ հեռուից կրակ էր թափում իր վրայ:
Նա այնքան էր տարուել այդ մասդրութիւնից, որ ինքն էլ չէր
խմացել, թէ նրան առաջ էր անցել իր ընկերներից, բոլոր-
վին մինակ և աննկատելի: Միայն այն ժամանակ զգաց այդ
բանը, երբ մասախուղը ծածկեց իր աշքերից ամեն ինչ և ճեր-
բանը, դիմումուղը ծածկեց իր աշքերից սրբալ. չոքած մնաց
մակ ձիաւորին. զաղաքից հրացանների սրբալ. չոքած մնաց
մի քարի ներքի, մի քանի լոպէ մտածկոս ու սպասողական
զլութեան մէջ: Վերադառնալ, — գա անխոհնեմութիւն էր, չէ որ
ոչինչ չէր տեսնում և ճանապարհներն իրան անծանօթ էին: Զէ
Զէ, պէտք էր սպասել. գուցէ իր ընկերները իմանում էին, թէ
ուր էր ինըը, և գալու էին իրան տանելու... Յանկարծ իր առ-
ջիր կերպարանաւորուեց ճերմակ ձիաւորը, փայլուն ու արիւնալի
աշքերով: Հրացանը նրան ուղղեց ճիշտ այն պահուն, երբ ձիաւ-
որը էլ յանկարծ ակիի եկած՝ քաշում էր իր հրացանի բլթակը:

— βάτιμ, βάτιμ, βάτιμ... οἶ, οἶ...

— βήτι, βήτι, ώ[η], ώ[η]..

Նրանք ընկած տեղերից աշխատեցին վեր գենալ, բայց ի դուրս ընկան գետին ուժասպառ, միմևանց մօտ:

Կարսի աշխերը փակեց. նա ընկաւ երևակայութեաս աշխարհը, ինչ որ աղօտ ու անկապ պատկերներ շարժւում էին նրա առջենց, նա յիշել սկսեց ամեն մի անցքը իր բոլոր ման-

բամասնութեամբ... Յետոյ պատկերները գտնաւորուեցին, պայծառացան և նա որոշակի տեսնում էր իր ծերուկ հօրը, որ հրավառ փուռի առջև կանգնած՝ հաց էր թխում յաճախորդների համար. Նրա բազմակոս ճակատից ինչպէս էր հսուում քրտինքը... Անա իրանց զբան առջև հօր արդիաշաղախ զիակը, Ենչպիսի հայեացրավ էր զիատում իր սրբուն... Իրենց հարեան Ռաշիզը արհանձներկ դաշոյնի սրբեց ու մի կուշա բրդշալով՝ հայնոյեց ու հետացաւ... Յետոյ՝ պատաւած մայրը արտասուտթոր աշքերով ճանապարհ գրեց Կարօին դէպի հեռու աշխարհ՝ բախտ որոնելու.—Բարձ ջան, չուտ վերադարձիր, որ քեզ ակնոնեմ և հանգիստ սրառավ վերեզման իջնեմ,—ասել էր իրան...

Կըծքի թմրած վէրքը ցրախ ազգեցութեան նելքոյ սկսեց կոկծալ. Կաբօն ցաւից աշքերը բացեց, նայեց երկնքին, յետոյ շուրջը և իր նայուածքը հանգիպեց թուրքի ապշահար նայուածքին, որ իր պէս կուչ եկած մըմնջում էր.

— 0°φ, πι, ηξη, φωτη, ρε...

— Գոնէ տղամարդու պէս մեռիր է, անաքանդ, եթէ չէիր կարող դիմանալ ցաւի, թող կնոջդ ուղարկէիր քո փոխարէն. — Փափաց Կարօն:

Օ՞ք ջանլմ, մեռնողի վլայ ծիծաղիլլ լաւ բան չէ,—պատասխանեց թուլբր:

— Մինք հայերս մեռնելու ժամանակն է, իսկ իջապիկը:

Նրանք լսեցին, մէկը միւսին էր նայում, ամի՞ն մէկի աշխատում էր կարդալ զիմացինի գէմքը...

— Iuipó...

Ահամ... Թաշիպի սրբին, ինչ զավակիպոթեւն, իմ հարհանիր, հօրս սպանափի սրբին, այսամց, կազր-կազրի...

Ճակատապիլը, Կարօ, ճակատապիլը. այժմ, որ զըտ-
նում ենք այսակե, երկուքս էլ տռահձին, երկուքս էլ վիլաւոր...
Մոռացիլ, Կարօ, մոռացիլ անցեալը... Անիծիլ հօրո, անի-
ծիլ... պատճառ եղաղին... օֆ, օֆ, հէլ վախ...

Երկու հին հարևաններ, որ ապրել էին տարիներ շարու-

նակ, նոյն բաղաքի մէջ, միենոյն փսդոցում, քով-քովի երբէք այնքան անկեղծ չէին մօտեցիլ միմեանց, երբէք իշխոց սիրառ մէկ-մէկի բաց չէին արել այնպէս անկեղծօրէն, որքան այս բոպէին... Որքան բաներ ունէին ասելու իրար, ու գերեզմանի դրանիք... բայց և զուր... ինչ օգուտ...

— Մուանալ, միթէ կարելի է. ես կը մոռանամ, լաւ, իսկ
ողջ մնացողնելը, իմ ընկերները, իմ ազգը, միթէ դուք աշխա-
տեցիր մեզ մոռացնել տալ այն բոլորը, ինչ որ արել են ձեր
հայրերը գարեր շարունակ ինձ և հաղարաւոր ինձպէսիերին, —
ասաց Կալօն մի լուպէի լուսիթիւնից յետոյ:

— Կարօ, ումն է յանցանքը, իմը, ժողովրդին, չէ, չէ,
մենք միզր չունենք, մեզ այդպէս են սովորացրել, մեզ այնպէս
են առեւ... Այ, ուրանից մի բանի ամիս առաջ հանգիստ պա-
րապում էի իմ գործով. եկան, ինձ ասացին, որ պէտք է գնալ
պատերազմ՝ կոռուկու. թշնամու գէմ... ինչ թշնամու զէմ, ում
թշնամու զէմ—չէի իմանում և այժմս էլ չփառեմ... մեզ այդ-
պէս ասացին... ան, ու, վէրքու...

— հալիկի վրայի համար!...
Հայու շանչու կարուեց, և չկարողացաւ շալունակել. աշ-

քերը կրկին փակեց ու սկսաւ խոր-խոր շնչել:

Հայութենիքիս շուրջ ու շիւան

ինձ դուքս կանչեց վակ կետիքից

Տանջուած հայրենիքիս սէլլ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Վատանգիւ...

— Կարօն ջահ, քիզ սատաղ, կօչաղ կաց. գրուռուն

ասաց Արտաշէս.—ընկեր, ձին մօտիկ բեր, վրայ դնենք,—դարձաւ կանգնած ընկերին, որ ձիուն յենած՝ արտառմ ու մտամուլոր թուրքին էր նայում:

— Զէ, չէ, ի զո՞ւր, ես կըմեսնեմ այստեղ, անտրտունջ և ուրախ ձեր մէջ... արտէք նրան... էն միւսին... չսպաննէք... բժշկին ասէք՝ թուղ ծունկը կարի... իմ գնդակը փշրեց... չը սպաննէք, հաշմանդամ, միշտ առանց ոսքի... իմ հարեանը... իսկ... այժմ երդ... երգեցք:

Հինգն էլ մօտեցան, անխօս համբուլեցին իրենց տասնապետին. նրանց աշքերում արտասունք չփայլեց. սրտերում, կլծքերի ներքև վրէժինզրտեան հրաբուխն էր բորբոքում, —ահեղ ու յաւիտենական...

Սպա հանգիստ հոգ կրտմանեմ,

Յոյս գուք էր, ընկերներ.

Չարունակէք ձեր սուրբ գործեր,

Դաշնակցական վիճ քաջեր.. .

Տիր ու բամբ երդի արձագանները տարածուեցին տարածութեան մէջ... Անցան, անցան արիւնաներկ յեսներով դէպի հեռուները...

Հիւնապատ նեղ արտահաններով իջնում էին բլուրից հինգ ձիւուրները: Սկ ձիու վրայ վիրաւոր թուրքը՝ մտած կոտ. և ճերմակին վրայ Կարծն—աշքերը փտկ ու ժպտուն. —երկու հարեւանները...

Զմրան աժգոյն արեի վերջին ճառագայթներն անհետացան վէս յիւների յետեւում... գոլիք Արշալուսին տւելի վայլուն ծագելու համար....

Հ Ա Յ Թ Ե Ն Ի Ք Ի Հ Ա Մ Ա Ր

I

Մէկ-երկու, աջ-ձախ, հանգիստ, պատրամտ. նըշ-շան, կըշ-բակ, ու-ոլին, յա-ռաջ, մէկ-երկ, աջ-ձախ, —վարժեցնում էր քսանհինգապետ Աւոն իր երեք-աւասնեակ զինուորներին Սարիգամիշի մի լայն հրապարակի վրայ, հետաքրքիր բազմութեամբ շրջապատուած: Հեռուից երեաց հրամանատար Ք-ն, որ մօտենում էր մարզուղ խմբակին:

— Պա-ախ, աղդարարից Աւոն իր զինուորներին: Հրամանատարը վոխագարձաբար բարեկելով՝ մի կողմ կանգնեց և սկսեց զիտել:

— Եռւն-կի, ուտ-քի, երեք-զիրք, ուտ-քի... .

— Անունդ ինչ է և մրտեզացի ես, —հարցրեց հրամանատարը՝ մօտենալով՝ մի փաքրիկ ու նրբակաղմ կամաւորի:

— Մուրադ, Հայաստանցի, Վանեցի:

— Աւօ, գարձաւ Ք-ն քսանհինգապետին, շատ փոքր է գետ, և շատ նիհար. գդուար թէ կարողանայ տանել պատերազմական շարքաշոթիւնները և սաստիկ ցուլտր: Կը փերցնես սրա զէնքերը և իրան այսօր իսկ կուղարկես Թիֆլիս: Աւելորդ հրացան չունենք այսպիսի երեխանների ձեռքը տալու:

— Բայց, որդիս է, պարսն հրամանատար, ես ձեղ խօսք կըտամ նրան սովորեցնել, թէ ինչպէս պէտք է կռուել: Հաւատացէք, որ նա անվախ սիրա ունի, — ինդրեց Աւոն:

— Որ այդպէս է, զէ, թող մնայ, համաձայնեց Ք-ն ու հեռացաւ:

Մուրադի ինքնասիրութիւնը վիրաւուած էր. մի կրակ փայլեց նրա սկսուկ ու մեծ աշքերում, յետոյ մտածկոտ ու գանգազագայլ մասաւ զօրանոց: «Նրանք աւելորդ հրացան չունեն երեխաններին տալու. միթէ ես այդքան անպէտք եմ եղել», — ասում էր ինքն իրան:

Անրուն, անտուն, թափառական—ձմեռային թռչունների պէս—անցնում էինք սարերավ ու ձորելով: Տասն և հինգ օր էր միենոյն դրութեան մէջ,—բարձրացիք ձիւնածածակ լեռը, իջիլ զարհուրելի ձորը, կարիք անծայր ապածութիւնը, քնիր մի քանի ժամ խոնաւ ու թաց խոտերի վրայ, մի ամայի խրճիթում, էլի՛ շալունակիլ նոյն ճանապարհը՝ անստոյդ, վարանոս. դարձալ լեռ, կրկին ձոր և այդպէս անվերջ...

Կ... կիսաւեր գիւղումն էինք, աշխարհից կտրուած ու մարդավայել ամեն պայմաններից զարկ. սպասում էինք ամեն մի ժամ, թէ երբ պիտի հասնի թշնամուն զիմազրելու բարերսութիւն: Անհամբերութիւնից խրաքանչիւր զինուոր սրբում էր, հայ սրբում իր հրացանը, սր՝ ո՞լ կիսէ, քանի՛ անշգամ էր սրբուել մի քանի օրուայ ընթացքում:

Երկրորդ օրուայ արշալոյսին, երբ տժգոյն ու երերան արեի ճառագլխները նոր էին պսպղացել բարձրաբերձ լեռների կատարներին և գիւղում ողջ մնացած մի փառայիդ աքաղաղ ձգեց իր կու-կու-լի-կուն, մօտիկ բլուրից սրարշաւ գիւղիչան մեր խուլարքու խմբի մի քանի ձիւնուներ, որոնք ամեն օր շրջում էին չորս կողմ՝ թշնամու շարժումները լրտեսնելու: Թշնամու մի շամբողջ բանակ բռնիլ էր գիւղից երկու վերսա հեռաւորութեան վրայ գանուած մի բարձր լեռան անառիկ դիրքերը և սպասնում էր գիւղ խուժել: Սուլիչներն ազգաբարեցին պատրաստուել և ամբողջ գունդը մի ակնթարթում արդէն կազմ ու պատրաստ ոտքի էր կանգնած: Զինուորների ոգեսրութեան չափ չկար, ամեն մէկի դէմքին փայլում էր գոռնակութեան ժպիտը:

Անթէ թռչունների պէս, անվախ ու համարձակ՝ բարձրացանք դիմացի բլուրի գագաթը, կարելու թշնամու յառաջխաղացումը:

— Վլ՛զզզ... բզզզ՛... եա Ալլահ, զիմաւրեց մեղ թշնա-

մին՝ հազար հինգ հարիւր քայլի հեռաւորութիւնից համազարկ ատլավ:

— Ջան, ջան, ձէնիդ մատաղ, դէն, աղերք, մենք էլ բարեկներ մեր միամիտ հիւրերին:

— Բնւմ, բնւմ, ուռուածաա... և ամեն դիրքերից գնդակների սուլցների հետ լսուեց խրտիտ և ուժգին համերգը՝ «Կըռռաւեցէք տղերը»~ը:

— Քանի՛ հատ ուղարկեցիր, — հաբցնում էր մի Մշեցի զինուոր իր քսանինկապիտ Ալօին:

— Վեցը... լիդ՛, էս էլ հօթ, այ նսր վլսրուածն էլ եթէ հաշուենք՝ կըլինի ութ, գո՞ւ քան...

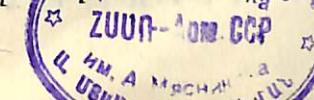
— Վլ՛զզզ, վլ՛զզզ...

— Օ՛ֆ, ոչինչ, ես զարնուեցի, ոչինչ, կտուցէք, թողէք ինձ, չարժէ, կտուցէք. իմ որդուն պատմեցէք, ասէք... ծՓ. ը.. և քսանինկապիտ Ալօն աչքերը փակեց՝ դեռ հրացանը պինգ սղմած իր կրծքին:

III

Գիւղում՝ Խօջա Սէլիմի ատնը, որ ժամանակաւոր հիւանդանոցի էր վոլոսուել, մնացել էին ատաս ծանը հիւանդներ ու երկու թեթև վիրաւուներ և նրանց հսկող էին նշանակել Մուրադին ու իր հայրենակից մի արիշ զինուորի: Մուրադը շատ էր խնդրել յիսնապետին՝ մասնակցել կուուին, իր հօր հետ կտղրկողի թշնամու դէմ, սակայն նրա աղաչաններն ի զուր էին անցել: — Զես կարող, աղմա, — պատասխանել էր յիսնապետը՝ յահճարաբեկով Մուրադին հիւանդներին նայելու պաշտօնը:

Սկացած ու խարխու խրճիթում հիւանդները պատկած՝ անքում էին, մի քանիսն էլ ընկել քնի հանգստաւէա գիրկը: Մուրադի սիրաը բարախում էր անընդհատ, լսելիս հրացանների որոտը, որ այնքան մօտիկից էր գտիս: Նա ուղում էր արթնացնել իր հայրենակից գիւղուուին, որ գիշերը անքուն մնալով՝ այժմ էր հանգժամանակը: Ուստի յանձնել նրան հիւանդներին նայելու պաշտօնը:

ւանդիներին և ինքը բարձրանալ լեռը՝ մօտիկից ահսնելու այն ամենը, ինչ որ կատարւամ էր այնակը: Քովի խրճիթից մի փսփսց հասաւ իր ականջին: Մուլքաղը հետաքրքրութիւնից մզուած՝ վեր կացաւ աելից և խրճիթը բաժանող դրան հոեւում ուշադրութիւնը լարած՝ ականջ դրեց:

— Մի ժամկե մենք կլվերցնենք գիւղը, դուք կըսաք մեզ
ամեն յարմարութիւններ։ Արդէն մենք պաշարել ենք նրանց...
Նբանցից նշ մէկը ողջ չի կարող աղաստեկի։ — Մի թուրք էր
այնաեղ, արտաքին երեխոյթը և հագած ցնցոտիները մի թշուա-
ռական զիւղացու տպաւորաթիւն կին թողնում, բայց խօսելու
ձեւ և փայլուն աշքերը կասկածանքի էին ենթարկում նրան։
Նա խօսում էր Խօջա Սէլիմի հետ և Խօջան նրա ամեն մի խօս-
քին գլխով հաստատական պատասխան էր տալիս։ Մուրագր
փականքի բաց թողած ծակից ահօնում էր նրանց զէմքը և
առանց մի վանկ կորցնելու՝ լսում էր նրանց խօսակցութիւնը։

— Դէս, ես գնում եմ, պէտք է նախ մտնեմ վերին մասպը, իմ զինուորական շուրեւը Էնտեղն եմ փոխել այս ցնցատիների հետ, որպէսզի աչ սը չկառկած էր. հասկանում ես. պէտք է գնամ նորից հագնում ու հեռանամ, — ասած թուրքը և Խօջային բարեկելով՝ դուրս եկաւ փողոց:

Մուլակ արթնացրեց իր ընկերոջ և խնդրեց որ հակէ հիւանդներին, մինչև որ ինքը գտար կարեւը զործով կտավ:

Դուրս թուաւ խրճիթից և աննշմար կերպավով հետեւեց թուրքին, որ մօտիկ բլրակը շուռ տալով՝ մանոււմ էր առանձին ընկած մի կիսաւեր մարտդ: — «Ուրեմն թշնամին աննկատելի կերպով պաշարել է մերժոնց և մերօննը այդ բանը չին նկատել: Գուցէ բոլորը կտորուեն—իմ ընկերները, հայրս, բոլորը», — մատածում էր ինքն իրան քայլելիս: Մի ըստէ կանգ առաւ. արդէն մօտեցել էր մարտպին, բայց թէ ինչո՞ւ էր հետեւել թուրքին և ինչ էր անելու—չգիտէր: Բարձրանալ լեռը, իմաց առամանատարին իրանց սպասող վտանգի մասին. բայց ինչպէս, որ

կողմից բարձրանալ: Աջ թեր բռուր դիբքերը թշնամու ձեռքսումն էին, նա չէր կարող այդ սպղութիւնը լիւր հասնել, նրան կարող էին գնդակահարել, բայց սպղութին անմիտ կերպով, դեռ ոչ մի օգտակար զործ շարած: Այդ յիմարտութիւն էր ուղղակի: Բարձրանալ ձախ կողմից: — այդ գուցէ հնարաւոր էր, բայց մի ժամկց հազիւ կարսղանար այդ ճանապարհով տեղը հասնել: Յանկարծ մի ժամկց ցոլաց քլանած դէմքի վրայ: Հրացանը ձեռքսում սպղութ, հրեց մարզպի դուռը և ներս մտաւ ու դէմքը թուրբին սպղելով՝ գոռաց:

— Անձնատվութեա,

Թուրքը շաբերը փոխելով էր զբագուած և իր գէնքը գետին էր զբեր: Սպառազէն հիւրի յանկաքածական ներկայութիւնից ինքնիրան կորցրած, կանգնել էր անշարժ, երեխ մտածում էր, թէ մի անխօնիմ շարժումին կը պատասխանէ հակառակութիւնի: Վեհակը:

— Թէսոյիմ, մրմնջաց աղաչական ձեռվ, — ահա զենքելս:

— Հանիլը, շմար, զինուորական շուրբդ, —հրամայեց Մռւլպար:

Լրակով անխօս, ապշած ոչխարի նման՝ մեքենայաբալ կատարեց հրամանիր:

— չլ՝, սրբան խեղճ ես դասիլ, այնպէս չէ, հա, հա, հա:
Օսմանեան քաջարի բանակը իրաւունք ունի պարծենալու, որ
քեզ պէս ճարպիկ ու անվախ լրատօներ ու զինուորներ ունի...
Հը, ի՞նչ ես գողում, մի վախիր, քեզ չեմ սպանի, միայն թէ
պէտք է մի կերպ քեզ արգելիլ համնելու ընկերներիվ. այ այս-
պէս... Եւ իր հրացանի սուլինավ թեթև ծակեց լրտեսի ոտքը և
աղաղակող լրտեսի զինուորական շորելը հագնելով գուրս ելաւ
և մարափի գուռը ամուր փակեց նրա վրայ:

Ապանց մի լոտէ կորցնելու՛ սկսեց վաղէ-վաղ բարձրանալ հանդիպակած բլուրը, որի յետեւմ, ալեռը լեռան կատարին, թուբքական հազարաւոր գորքերը դիրք էին բռնել: Նա այլև չէր վախենում, որ թուբքերը կարող են իրան գնդակահարել,

քանի որ ինքն էլ հագած էր մի թուրք զինուորի հագաւստ. միայն թէ սպան կարելի էր, շուտ հասնել իր ընկերներին, քանի գեռ ուշ չէր: Թշնամին արգէն կամաց-կամոց անցնում էր հայերի կոնակին և ոչ մի միջոց չպիտի կարսղանար նրանց փրկել անխուսափելի կոստրածից: Համարձակ ու անվրով անցաւ դիրքերից, ուր թուրքերը անկանոն ու ապիկար կրակում էին, համ կրակում դիմացի լեսան ուղղութեամբ: Ոչ ոք նրան չնկատեց. ով կարսդ էր կասկածել, թէ նա հայ է, մի լրաս, որ անցնում է իրենց առջեց անվախ և մասերմարար: Քիչ էլ առաջ անցաւ և մի խոսի տակ թագնուելով՝ սկսեց թուրքերէն լեզուով բարձրաձայն կանչել.

— Փախէք, Ասուծու սիրուն, փախէք. ջանփիզաները եկան, հասան, գէպի յետ փախէք...

Դիրքերում մի անսպասելի իրարանցում սկսուեց. թուրքերը մէկ-մէկի խառնուեցին և սկսեցին ամեն կողմից զէպի յետ նահանջել, իջնել ձորերը ու պահուել քարերի ներքեւ:

Մուրադին սրախացած իր այդ յաջութեան համար, անկարդ իրարանցումից օգասուելով՝ չնշակատը վազեց զէպի իր ընկերների դիրքերը:

— Է՞յ, Է՞յ, յիմար, եա գարձիր, ջան-ֆիզաները եկան. մւր ես գնում, — գոչում էին նրա յետերից մի քանի թուրք զինուորներ լեզապատառ:

— Տօ՛, յա՞ս, մի տես էն մէկ լակուալ ոնց ա վազում զէպի մեղ, մի տեսնեմ քանի գնդակից վայր կըցցեմ, — տառւմ էր մի հայ զինուոր իր քովի ընկերոջ՝ Մուրադին ցոյց տալով, որ գնդակի տարափի տակ կուշ եկած՝ ի զար էր կանչում.

— Տղերք, մի խփէք, մի կրակէք, էղ ես եմ, ես, Մուրադ...

Մեր գիրքերը հեռու էին գեռ և Մուրադի ձայնը մեղ հասնել չէր կարսդ. հարիւրապեաի գիտակը մեղ հաստաել էր տուել, թէ զա թուրքական զինուոր է:

Հաղի. մի յիսուն բայլ էր մնացել մեր դիրքերին հասնելու,

և Մուրադն ընկաւ ձինի վրայ. — մեր գնդակները նրան վիրա՞ւ ւորել էին:

— Յա՛ — ունջ, կրակ, լսուեց յիսնապետի ձայնը, և մենք նկատելով թշնամու իրարանցումը՝ սկսեցինք գրոհ տալ նրանց գիրքերի վրայ: Ճանապարհին մի քանիսը կոփ տալով՝ անցան վիրաւը ած Մուրադի վրայից, բոլորսին անտարբեր և անգիտակ, թէ նա մեր ընկերներիցն է:

— Ակօ, Զաքար, սպասէք... սպասէք... կանչեց Մուրադը՝ իր մօտից անցնող ընկերներին ճանաչելով:

— Զեր տունը չքանդուի, աղա մի մտիկ արէք է, հետաքրրուեց Զաքարը, անունս է տալիս:

— Մուրադ... տղերք, Մուրադ. էս ի՞նչ բան է, չէք ճանաշում... շորերը փոխել է. չէք ճանաշում, բարձրաձայն ճշաց ապշած Ակօ: և սկսեց կաղել Մուրադի վիքաւոր գլուխը, որ աեղից արեւնը հոսում էր առատորին:

Նոյն պահին մի քանի զինուորներ գալիս էին գէպի նրանց կողմը և մի ձիու վրայ ձկած՝ բերում էին Աւօի անշնչաշած մարմինը: Վիրաւը տեսնելիս՝ նրանք վայր իջեցուին ձիուց իրանց թանկագին բեռը և զրին Մուրադի կողքին, սպասելով հրամանատարի գալատեան, թէ ո՞րտեղ պիտի կարգադրէր նրան թաղելու: Վիրաւը նայեց տարատամօրէն կողքի արնաշաղախ գիտակին և երեխ ճանաշեց իր հօրը. գողդոջան ձեռները գիրքին և երեխ ճանաշեց իր գրիում սեղմեց Աւօի տժգյուն ու խորուած դէմերկարեց ու իր գրիում սեղմեց Աւօի տժգյուն ու խորուած դէմերկարեց էր իրամանատարը իր թիկնապահների հետ քշում էին քառական գիրքը: Հրամանատարը իր թիկնապահների հետ քշում էին քառական գիրքը:

— Պ. հրամանատար, մի բողէ, — պոռաց Զաքարը մօտեցող խմբին:

Ք-ն մօտեցաւ հետաքրրուած, թէ ալդեօք ի՞նչն է ստիպել զինուորներին իրան կանչելու:

— Սա մեր քսանհինգապեա Աւօն է, իսկ միւսը՝ իր դին՝ Մուրադը: Թիրական գիրքերից զէպի մեղ վազելիս՝ մենք նրան խփեցինք՝ չը ճանաշելով:

Զիւրոները վայր իջան ձիաներից ու շրջապատեցին Մուռադին:

— Մուրադ, Մուրադ, աչքերդ բաց, անս հրամանատարն ուղում է քեզ հետ խօսել, Մուրադ, Մուրադ,—ասաց ընկերներից մեկը:

Վիրաւորը աչքերը դանդաղօթէն բացեց, նրա կարմրազօծ դէմբի վրայից մի ժպիտ սահնեց և իր անզոյն նայուածքը Ք-ի վրայ սեւեց մի քանի բռպէ, կարծես ասել ուզերով,—չէ ես, երիխայ չեմ...

— Մուրադ, այդ ինչպէս տնցար թուրքական գիրքերը և մոր փսխեցիր այդ շրիհը. հարցուց օգնականներից մէկը:

— Ես, զիւզում... հիւանդների... մի թուրք... լրակո... մարագում... փսխեցի... լրակո այնակո... մարագում... Ես, ոչինչ, երիխայ... հայրո... ես... ոչինչ... ոչինչ... չարենիքի համար... նրա անկատ խօսքերի իմաստը հրամանատարը կարծես հասկացաւ ու դաւնալով շրջապատողներին՝ ասաց.

— Ահա մեր տմբողջ գունդ աղատողը. մենք սրան ենք պարտական մեր տմբողջիս կեանքը.

— Պատ-ամիւ:

Եւ մինչդեռ ընկերները զինուորական բարե էին տալիս երկու հերոսներին,—հօրը և սրդուն, հրամանատարը ծունկի իջաւ և համբուրեց Մուրադի ստուած ու յաղթական ճակատը ճիշտ այն պահուն, երբ վիրաւորը իր հօր ստուած թերում էր իր վերջին շանչը:

Յազթանակի ուժգին երգերով թնդում էին սար ու ձոր. և նրանց հնչիւնները զնում էին շոյելու ալեսը Մասիսի հպարտ ու կարօտակեզ կուրծքը...

Թշնամին յաղթուած էր:

Ը Ն Կ Ե Ր Ա Ս Պ Ա Ն Ը

I

Ես նրան ծանօթացայ Boulevard Saint Michel-ի ուսանողական ժողովարանում, ուր ամեն իրիկուն Պարիզի զանազան թաղերից և արտարձաններից հաւաքում էին ասրբեր ազգութիւնների պատկանող ուսանող-ուսանողուհիներ՝ կարգայրու հայրենիքից հասած լրագիրներ և կամ խօսելու շահագրգուական հարցերի մասին:

Երկրորդ հանդիպումին մենք բոլորովին մտերմացանք երաք և սրոշեցինք միամբն մի սենեակում ապրել, ինչպէս այդ անում են Ելբապայում օտարերկրացի այն ուսանողները, սրոնց գրամտական միջոցները բաւարար չեն՝ ցանկալի կեանքը վարելու: Երկուք էլ յաճախում էինք նոյն համալսարանը. հետևում էինք գիտական միենայն ճիւղին, կողք-կողքի նսածած՝ լուսմ էինք ատաղանդաւոր ու աշխարհահաշակ գիտունների դասախոսութիւնները:

Ճէֆրէթը՝ այդպէս էր ընկերուն անոնք, —Պօլսեցի մի թուրք էր, սերուած մի հարուստ ու աղնուուկան առհմից: Քսաներկու տարեկան հասակում վերջացրած իր քաղաքի միջնակարգ զարսցցը՝ նոյն տարին իսկ եկել էր արտասահման կատարելազորդուելու: Նրա կապոյտ ու մեծ-մեծ աշքերը, մի քիչ նիհար ու կաթնագոյն դէմքը, լայն և անկնճիռ ճակտութ՝ ծած կուած մի փունջ սլորտն խարսիաց մազերով, արտայատուս էին անսահման վեհանձնութիւն, հսկու պարզութիւն և լսիկ մելամազնուաթիւն: Խօսելիս՝ ընդունակ էր հմայելու ամեն մի անձանութիւն իր արծաթի նման յստակ և քնքոյշ ձայնի ելեէջներով: Ո՞վ կը համարձակուէր նբան ներկայութեամբ մի փոքրիկ քննադապատիւն չիւնել չիւգոյի կամ Միւսուէի այս կամ այն գրութքի մասին: Եւ իմէ այդ պատահում էր, նա կաշուից գուրս էր գալիս՝ աշխատելով համոգել իր հակառակորդին. փաստեր էր շաբում իրար յետերից և երբ նրան չէր յաջողում իր համոզմուն-

քին թերել, ձայնը կտրւում էր ու վերաւորուած հեռանում:

— Ափսոս, էֆէնդիմ, հաղար ափսո՞ս, որ գեռ իմ ազգակիցներն անծանօթ են եւրոպական զբականութեան, գիտութիւններին, արևմուտքի բարձր կուլտուրային, ասաւ թէ ոչ՝ իմ հայրենիքը այնպէս խաւար և այնպէս ետ չէր մնայ, — ասում էր ընկերս յաճախ սթափուելիս մտորումներից:

— Սակայն քո հայրենիքը և իմո է, ձէքքէթ. — ասացի նրան մէկ օր, երբ նորից կրկնում էր միենոյն խօսքերը:

— Աշխարհը մարդու հայրենիքն է, ընկեր, բայց մարդը ծնուելով այդ մեծ աշխարհի մի անկիւնում՝ ընաելանում է այդ անկիւնի պայմաններին, ազգում իր շրջապատից և իր ապրած պատմութեան հետ հիսում իր համար, իր մօտիկների համար մի աւելի փոքր, սահմանափակ հայրենիքը: Ու՞ր է իմ պատմութիւնը, իմ անցեալի, իմ հայրենիքի պատմութիւնը: Մենք շունենք: Մեր ունեցածը պատմութիւն չէ. նրա մէջ չ'կայ ոչ գեղարսեսա և ոչ էլ քաղաքակրթութեան մի փոքրիկ նշայլ, այլ էլուկ-թէմուրներ, Քինկիլպասներ, Օսմաններ իրանց եաթաղանիներով, արիւով, աւերակներով... ես քեզ նախանձում եմ, ընկեր, ձեզ հայերիւմ...

— Իսկ միթէ ձեր մէջ չկան այնպիսի կրթուած մարդիկ, որ ժողովուրդը առաջնորդեն դէպի լոյսը, — հարցը ես, թէ ինքս էլ բաւական ծանօթ էր իր թուրք ժողովրդին և նրա գործիչների հոգերանութեանը:

— Հա, հա հա, — խնդաց ընկերս վշտախան, — կան, ի հարէէ կան, բայց մոլի ամբո՞ւը, ֆանատիկ կղերականութիւնը... Դժուար է, շատ զժուար:

Այսպէս, ամէն իրիկուն սենեակում առանձին նստած՝ զանազան հարցեր էինք լուծում, քաղաքականութիւն, գեղարսեսա, պատմափիլիսոփայութիւն և շատ ու շատ այլ հարցեր կազմում էին մեր վէճերի առանցքը:

Ձէքքէթը և ես սիրում էինք իրար եղբայրական սիրով, նրան ուրախութիւնն ու վիշտը ինձ էր պատականում, ինչպէս և

իմո՝ նրան: Սենեակում միասին, փողոցում միասին, թատրոնում մէկտեղ, լսարանում կողք-կողքի միշտ, անբաժան, և այսպէս շաբունակ երկու տարի...

Ցանկարծ պայթեց անոպասելիօրէն Եւրոպական պատերազմը: Ցաւկանական ու նրբաճաշակ հաճոյքների շքեղ մայրաքարքը մի քանի ժամուայ մէջ սառել սկսեց: Խճուղիներն ու ճմելիքները, սրճարաններին ու փողոցները կորցրին իրանց անհամար այցելուներին: Զգայան և արիւնատեաց ֆրանսիացին մի ակնթարթում փոխուեց սպառազէն զինուորի... Պարիզը մի ընդարձակածաւալ զօրանոց դարձաւ:

— Զէ որ դու տպամարդ ես, ինչո՞ւ ես ման գալիս փողոցներում, գնա, գնա հայրենիքիդ պաշտպանելու, որն էլ որ լինի քո հայրենիքը, — ասում էին զիշերաշրջիկ կանայք դէմքնինին խոժուած, փողոցում զուրս եկած պատողին:

Համալսարանը փակուեց, ուսուցիչներից շատերն արգէն մեկնել էին սահմանագլուխ՝ որպէս կամուռըներ գործող բանակի մէջ: Օտարականներն էլ կամ վերագառնում էին իրանց երկիրը և կամ մանում գործող ֆրանսիական բանակում:

— Ձէքքէթ, չես փափակում մանել ֆրանսիական բանակը, — հարցը իս ընկերոջս մի երեխոյ, ելք սենեակը մտնելիս՝ տեսայ նրան պատարանելիս իր ճանապարհորդական պայտակը:

— Ես սիրում եմ ֆրանսիան, ճիշտ է, բայց աւելի շատ սիրում եմ իմ սկզբանիները, սրսնց զու ինքդ էլ շատ լաւ ծանօթ ես. այդ իմ գործս չէ. Գիլ, լոյս, ահա... Զէ, այդ ինձ համար չէ, — պատասխանեց նա:

Երկուքը էլ որոշեցինք ժամանակուորապէս հետանալ Պարիսում էլ որոշեցինք ժամանակուորապէս հետանալ Պարիսից: Ընկերս պիտի վերադառնար Պօլիս, իսկ ես ուղերուեցի Կովկաս:

սիս, մի փոքրիկ ձորակում մեր հետակա գունդը կէս ժամից ի վեր սպառում էր մեր ձիաւոր խմբին, որ մեղանից առաջ անցած, մօտակայ գիւղին էր գնացիկ՝ տեղեկութիւններ բերելու թշնամու մասին: Ընկած նորածածկ ձիւնի վրայ, ասես թանչափառքէ անկողնում, ոմանք զրայց էին անում, ուրիշները կրծուում էին իրենց չորացած հացի վերջին մնացորդները: Իսկ ես նոտած էի առանձին սառած առուակի եղիբին, գուրս հանեցի ցոցատեարս մի բան գրելու: Ծոցատեարիս մէջ գտայ զէֆքէթի պատկերը, մօռացայ գրելու և լուռ ու մատածկոտ սկսեցի զիսեկ այն: Չատ էր կարօտել նրան. «Գուցէ նա էլ ինձ էր մտարիրում այդ լուպէին», — անցնում էր գլխովս:

— Եկան, այ, եկան! — լսումց այս ու այն կողմից, և բոլոր էլ մօտակայ բրակից իջնող ճանապարհին նայեցինք:

Մեր ձիաւորները մօռեցան՝ իրենց հետ քարշ տալով մի թուրք զինուորի, որ լուռ ու մունջ ճպարս նայուածքով նայում էր մեղ, ով զիտէ, ինչ էր մտածում այդ լուպէին, տեսնելով մեր կատաղած զէմքերը:

— Մի լրակու է, պարոն ճրամանատար. — առաց ձիաւորների գլխաւորը՝ ճրելով թուրքին Դ-ի առաջ, — մենք որան բռնեցինք Կ... ձորի միւս կողմը:

— Խուզարկեցէք զրպանները, — ճրամայից ճրամանատարը: Մի քանի զինուորներ սկսեցին խուզարկել.

— Մի զմելի, մի մատիա:

— Ծրաբուած մի նամակ, ահա մէկ էլ...

— Մի զիրք, բայց ոչ թուրքերէն, չեմ հասկանում, թէ ինչ լեզուով է զրուած, երեի գերմաններէն կը լինի...

Ճրամանատարը բացեց ծրաբուած նամակները, մի քանի տող կարդաց ու դէմքը խոժուեց:

— Այն, լրակու, և որոշ յանձնաբարականներով. իսկ զիրքը, ով է իմանում գերմաններէն, — զարձաւ Դ-ն զինուորներին:

Ես մօտեցայ ու վերցը զիրքը, թէկ ոչինչ չէի հասկա-

նում այդ լեզուից: Գրքի կողը բաց անելիս՝ կարգացի „Les nuits“ — A. de Musset: Զարմանը ինձ պատեց. պատերազմի դաշտում, մի թուրք լրակու զրպանից գուրս է զալիս ֆրանսիացի մի զրոպի, Միսսէի մերամազգուու սիրոյ երգերի ոսկեզօծ գիրքը: Հայեցքս սեսեցի թուրքի վրայ. նա էլ ինձ էր նայում:

— Զէֆքէթ:

— էֆէնդի...

Զինուորական դաշտային դատարունի մի քանի վայրկեանում հարցաքննելով մահուան դատապարտեց թուրքին:

Կանզնած էր զէֆքէթը անվրով ու ժպառւն, ասես թէ չէր մտածում բնու, որ մի քանի լուպէից գնդակահարելու էին իրան:

— Այս, զէֆքէթ, ափոսս, բայց ինչպէս եղաւ, ինչպէս համաձայնուեցիր... Դնւ, զու, — չնչացի նրա ականջին:

— Իրաւունք ունիս զարմանալու, ընկեր ջնն, այն, բայց... բայց... զուք էլ կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը. իսկ ես չեմ զարմանում, եթէ քեզ ճրամային գնդակահարել ինձ... զարչաւ ընկերներ...

— Քեզ է վիճակուած գնդակահարել լրակուին, այդպէս է կարգադրուած, — մօտենալով ինձ առաց մեր հարիւրապետը նոյն պահին:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. ինչ կարող էի ասել... Տես զինու չպատասխանեցի. ինչ կարմայից էր առաջ մէջ և մահապատից զարպեցի հինգ գամփուշները հրացանիս մէջ և մահապատից տասն քայլ հեռու կանգնելով պատրաստուեցի:

— Մէկ, երկու, երեք:

— Բնւմ, բնւմ, բնւմ...

Արել թէքում էր դէպի արևմուտք. թափառաշըջիկ ստուբրները սարերից սովացին դէպի ներքեւ։ Կանգնած միայնակ գլխիկոր ընկած դիակին վրայ՝ բացի նրա սիրած զրբառաշին երեսը և լսիկ սկսեցի կարդալ Միւսուկի «Մայիսեան գիշերբ»...

Մայիսը, կենսատու մայիսը շատ, դեռ շատ հեռու էր...

«Ազգային գրադարան

NL0375006

57695

ADM.

2-2843a